

84 (2Рос-Кара) 6
149

Кара: 62 62

Handwritten signature

ИЛЯЧЫН

3-4
(32-33)
2008

ТИЛБУРГУЧЛА

Ёзденланы Роман,
Черкес ш.

Адам не къадар сёзлени, айтымланы, сёзтутушланы, нарт сёзлени, назмуланы, айтыуланы, тилбургъучланы, джомакъланы, таурухланы, джырланы биле барса, аланы магъаналарын терен ангылай, азбар биле барса, ол къадар эси, актылы, тини, ангысы ёсе, айный барады.

Ол себебден аланы не къадар азбар билирге, проза затланы да кёб кере къайтарыб айта, эсге иги алыргъа керекди. Назму, джыр халдагъылыны уа не къадар кёб, азбар билген игиди.

Тилбургъуч а сабийни тилин ачады, айнытады, «тилбургъуч» деб анга бош айтылмайды. Тилбургъучланы айтыу джорукълары да барды: не къадар дженгил, ачыкъ, кесгин, амалынг болгъаныча, тылпыуунгу бёлмей, ахырына дери джангыдан солуу алмай айтыргъа тырмашыргъа керек болады. Алай бла тылпыуунгу джаратханынгча халда ала билирге юренесе, кёкюрекни, ёпкени айнытаса, солууунгу терен аласа, тилинг чалмай, ариу сёлеширге юренесе, кёб джангы, къыйын сёзле эсингде къаладыла, д.а.к.

Фолклор аланы хар бирини да та... луучанды халкъда. Къай... илсенг да, игиди. Къарача... тилбургъучланы да бир къау... нтлары басмагъа чыгъа тургъанды... Ортабайланы Рима чыгъаргъан «Джетегейле – джети джулдуз» китабда, Сылпагъарланы Кулина чыгъарыучу «Илячин» журналда, Гочияланы Софья бла Токъланы Т. чыгъаргъан «Дуркъу ичинде ёгюз» китабда, малкъарда чыкыгъан фольклор джыйымдыкъ китаблада чыкыгъандыла. Излеген табарыкъды.

Бурун къартларыбыз сабийлеге аланы кёб юретиб аны ючюн кюрешигендиле.

Бусагъатда табылыб тургъан тилбургъучланы азбар билирге, кесинден гитчелеге, сабийлеге билдирирге кюреширге хар къарачайлыны миллетлик – адамлыкъ борчуду. Ол борчну бираз толтурургъа кюрешсек, тилибиз, миллетибиз сакъланыргъа болушур борчубзну бираз баджарлыкъбыз.

БАРДЫМ-БАРДЫМ БАЗЛАГЪА

Бардым, бардым базлагъа¹,
Тайыб тюшдюм тазлагъа,
Тазны ичинде баз табдым,
Базны ичинде таракъ табдым.
Таракъны аммагъа бердим,
Амма манга баппу берди.
Баппуну итге атдым,
Ит манга кючюк берди.
Кючюкню къойчугъа бердим,
Къойчу манга къозу берди.
Къозуну къонакъгъа сойдум,
Къонакъ манга къамчи берди.
Къамчини джерге урдум,
Джер манга чёмюч² берди.
Чёмючню суугъа атдым,
Суу манга кёмюк берди.
Кёмюкню табхагъа салдым,
Ол джанындан бир мияу³,
Бу джанындан бир мияу
Джетиб хап-чуб этдиле,
Джалалла да кетдиле.

1. Хар затда, хар кимде бирер тюрлю затла, тюрлю-тюрлю байлыкъла болгъаны къалай эсгертиледи?

2. Джашауда хар зат бир-бири бла байламлы болгъаны къалай кёрдююледиди?

3. Сабийни кесинде джукъ къалмагъаны нек чертиледи?

4. Тилбургъучну азбар этигиз. Солууугъузну джангыдан алмай, бир кере толу айта туругъуз.

¹Баз – 1. Малла ту-
руучу меямла.
2. Джюн.
³Чёмюч – кружка,
стакан.
⁴Мияу – киштик.

АКАЧЫЛАНЫ СОФЬЯНЫ, МАГОМЕТНИ КЪЫЗЫН, БАЙРАМЫ БЛА АЛГЪЫШЛАЙБЫЗ!

2008 джылны экинчи джарымында У. Дж. Алий улу атлы Къарачай-Черкес къырал университет эмда республикабызны джамагъаты белгили алим, устаз Акачыланы Софьяны, Магометни къызыны, уллу къууанчын байрамладыла. Филология илмуланы кандидаты, белгили критик-литературовед, РФ-ны Журналистлерини союзуна члени, къб илму ишлени автору Акачыланы Софьяны, Магометни къызын, туугъанына 70 джыл, илму-педагогикалыкъ иш бардыргъанына 45 джыл толгъаны бла алгъышладыла.

Акачыланы С.М., Къарачай-Черкес къырал университетни къарачай эмда ногъай филология кафедрасыны доценти, 1938 дж. Микоян шахарда (бусагъатда Къарачай ш.) къырал къуллукъчуну юйдегисинде туугъанды. Баяутда орта школну

бошаб, Самаркъандда Юзбек къырал университетге (1956 дж.) окъургъа киреди. 1957 дж. Нальчикде Къабарты-Малкъар къырал университетни тарих-филология факультетини 2-чи курсунда окъуб башлаб, аны 1961 джыл бошагъанды. Андан сора Москвада М. В. Ломоносов атлы къырал университетде аспирантураны бошаб (СССР-ни халкъларыны литературалары бѐлжумде), кандидат диссертациясын джакълагъанды. Талай джылны школда ишлегенди. 1977 дж. бери Къарачай шахарда къырал устазлыкъ институтда (1994 джылдан бери – университет) ишлейди. Къб илму ишлени, «Къарачай роман» монографияны джазгъанды. Аны кибики, литературадан, къарачай сабий литературадан программаланы, аладан эмда краеведениеден методика теджеулени

авторуду (соавтору Сылпагъарланы К. А. бла бирге).

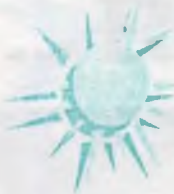
Софья Магометовна джыйырма джылгъа джууукъну къарачай-малкъар фольклордан, къарачай литератураны тарихинден, «КЪЧР-ни халкъларыны адабиятлары» курсдан, къарачай литератураны школда бла вузда окъутууну методикасындан, «Къарачай роман» спецкурсдан лекцияла окъуйду, практика ишлени бардырады. Аны кибики, «Фольклорная практика», «Русско-карачаево-балкарский разговорник», д.а.к. къб ишлени авторуду, «Огнем спаленное детство» очерк джыйымдыкъны, талай джазыучуну чыгъармачылыкъ ишлерини, чыгъар-

маларыны юслеринден къб илму иш джазыб чыгъаргъанды. «Отличник народного просвещения», «Ветеран труда», дагъыда башха сыйлы къырал белгиле бла саугъаланганды. Бусагъатда талай джангы илму ишлени джазыб, басмагъа хазырлай турады.

Софья Магометовна уллу адамлыгъы, терен билими, илму-джазыу тирилиги, ариу адамлыкъ шартлары, уллу намыслылыгъы, таза джюреги болгъан адамды. Биз, «Илячинчиле», анга узакъ ёмюр, саулукъ, къб илму джетипимле, джашау къууанчла теджей-биз! Аллах муратларын берсин!

ДЖУККАЛАНЫ
Нюрджан,

«Илячин» журналны редакциясыны
къуллукъчусу.

СОФЬЯ МАГОМЕТОВНАГЪА ТЕНГЛЕРИНИ АЛГЪЫШЛАУ СЁЗЛЕРИНДЕН...

Софья...

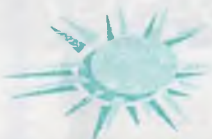
Вы звездою яркой засияли
В небе мудрости и наук.
Вы каждого щедро одаряли
Теплом и сердца и нежных рук.
Хрупкий облик и робкий взгляд,
А сил, энергии - хоть куда!
Питомцев Ваших длинен ряд, -
Ведь не боитесь Вы труда!

Такие люди не стареют:

Молодит их свет души.
Счастья, здоровья Вам желаю,
Пусть Ваши сбудутся все мечты!
«Педагог от Бога!»-

(Не скажешь лучше!) -

О таких, как Вы! Это правда!
Ваша верность нашей дружбе -
Моя опора и отрада!

САЛПАГАРОВА К.А.,

член Союзов писателей и журналистов СССР и РФ,
Заслуженный работник образования КЧР.

СОФЬЯ...

София-Болгарияны

къаласы,

София-Къарачайны аласы!¹

Сенден иги, Сенден халал

джан болмаз,

Сени сёзюнг — тёлюлеге

накът-налмаз!

Сый, намысны мийикде

тута билген,

Сохталаны адамлыкъгъа

юретген,

Сени чокъуракъ суудан таза

джюрегинг

Саугъа болуб джуртума тюйрелди.

Соргъан болса

Къарачайдан хапар,

Сени кёргюзюрме

биринчиге.

Сен, Къара бла Акачны

алим кызы,

Сары алтынса,

джет нюзюрюнге!

¹Аласы - ашхысы.

КЕЧЕРУКЪЛАНЫ Б.С.-М.,

СССР-ни, РФ-ны Джазыучуларыны эмда Журналистлерини союзларыны члени,
композитор, КЧР-ни халкъ поэти.

СОФЬЯ...

*Софья - славная дочь Карачая,
Ох, и горской красотой хороша,
И в Карачае сине-зеленом –
Благородной горянки душа.*

*Много лет возводила ты зданье
Света идей сквозь сомнения дым.
И теперь свое чистое знание
Даришь щедрой рукой молодым.*

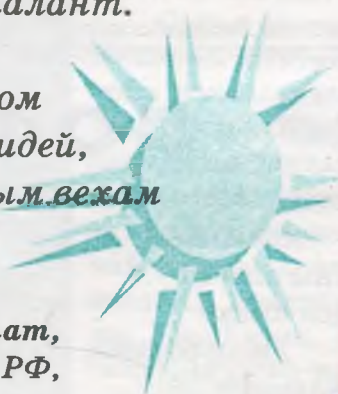
*Твое слово в науке весомо,
Что не раз повторит аспирант,
Ибо, как в основание дома,
В труд вложила свой яркий талант.*

*Пусть же будет увечен успехом
Каждый шаг твоих светлых идей,
Да пройдет лишь по радостным векам
Пусть во имя и благо людей!*

МАГАЯЕВА-ГАППОЕВА Аминат,
Член Союза писателей РФ,
Кандидат философских наук.

Быть педагогом — очень и очень большая ответственность и мужество. Ведь он работает над формированием личности и жизненных позиций каждого человечка, своего ученика. Это значит, что в руках педагога — будущее не только каждого его ученика, но и общества, в котором завтра будет жить и творить сегодняшний ученик...

С.М. АКАЧИЕВА.

ДЖАЗ КЕЛСЕ

Булут кёкге джарашыб,
Джауум андан терк энсе,
Кюн да джерни джылытыб...
Къалай игид джаз келсе!

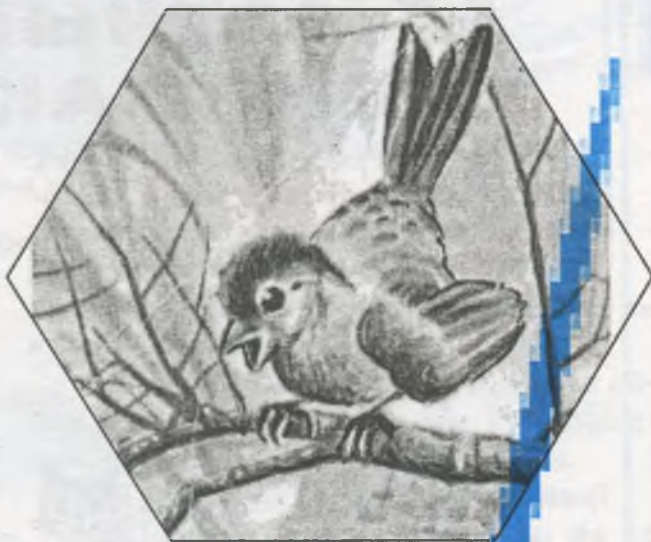
Чегет чапыракъланыб,
Балий акъ кийим кийсе,
Гергеджыз¹ омакъланыб...
Къалай игид джаз келсе!

Мандалакъчыкъ къууаныб,
Мусхот болама, десе,
Госук тамыр сууланыб...
Къалай игид джаз келсе!

Хауа джылыуну сезиб,
Гюргюр къанатын керсе,
Чыпчыкълагъа тин кириб...
Къалай игид джаз келсе!

Къыш да артха туракълаб,
Башха чакъгъа джол берсе,
Табыйгъат чагъыб-джашнаб...
Къалай игид джаз келсе!

¹Гергеджыз - синица

АХМАТЧЫКЪ - АСЫУ БАРМАКЪЧЫКЪ

Ахматчыкылада бир гурт тауукъ джюджекчикле чыгъаргъанды. Джюджекчикле аналары къатыш арбазда, бачхада айлана, къуртчукъла-къамыжакъчыкыла ашай башлагъандыла.

- Джюджекчиклени киштик, къаргъа-зат сермемесинле, сен, алагъа къарай, аланы къатларында ойна,-деб, анасы Ахматчыкыгъа аманат этгенди. - Ойнаргъа кызыб, унутуб къойма!

- Болсун, ойнаргъа кызмазма-деб, Ахматчыкы анасы анга ышаныб иш бергенине къууаннганды. Сора тегерегине да къарай, тауукъ бла джюджек-леге да къарай, ойнай тургъанлайына, бир къаргъаны кергенди. Ол къаргъа гитче джюджекчиклени мараб тургъанын ангылагъанды.

-Ишш-ш, кет ары!-деб, ташчыкы атыб, къаргъаны учургъанды.

Ойнаргъа эси кетиб турмай, гуртну сакълаб, анасына болушханы ючюн, адамла Ахматчыкыгъа бюсюреу этгендиле.

-Аперим санга, аперим! Иги джаш болургъа ушайса. «Гитче бармакы да асыуду», -деб ма быллайгъа айтадыла. Керемисе сен аны, нечик насыблыдыла сени атангананг, быллай иги джашлары болгъан! - деб, хоншу къарт акка Ахматчыкыны башындан сылагъанды.

1. Ахматчыкы нек къууаннганды?
2. Адамла Ахматчыкыгъа нек бюсюреу этгендиле?
3. «Гитче бармакы да асыуду» деген нарт сёзню къалай ангылайсыз?
4. Гитчеликде гитче ишни тындырмагъан уллулукыда уллу ишни тындырылкъмыды?

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР НАРТ СЁЗЛЕ

1. Гитчеликде ишлемесенг, уллулукыда табмазса.
2. Сый керек эсе, ишинги толтур.
3. Джарты мекам чириб ауар.
4. Ищлей тургъан джонгурчхадан къала ишлер.
5. Мангылай кыыйынынг татлы.
6. Суюб кёлтурсенг, джюгюнг арытмаз.
7. Ашда — бёрю, иште — ёлю.

ТЫЛМАЧЛЫКЪ

Бир суратлы чам инсценировка.

(Сылпагъарланы Абулкеримни джашы Рамазанны «Тылмач» атлы чам хапарына кёре).

КЪОШУЛГЪАНЛА: Алхос, Акъбабуш амма, къыз.

Сахнагъа къарт амма Акъбабуш чыгъады. Тохтаб, тегерегине къарайды.

АКЪБАБУШ. О, тохта, ол анда кёрюнген, ол бери келе тургъан къыз – эгечимден туугъандан туугъанчыкъ шойду да?! Кеси да бери, мени таба келе турады. О, къурумагъын сен огъесе! Не къарачай, не орус болмагъан!

Арлакъдан Алхос чыгъады.

Бу джаш бизден джашха ушайды. Аллах берди, бу бир сёз ангылар да бизге бир тылмачлыкъ этер. (*Алхосха*) Джашым, о джашым, былай бир бурул! Шо, былай бир сабыр бол!

АЛХОС. Амма, кечериксе. Ашыгъама. (*Ызына бурулуб, кеси кесине*). Сёлеширге адам табмай, эригиб тургъан ам-

маны кёлуна тюшсенг, ычхыннган да кыйын болады...

АКЪБАБУШ. Джашым, шо, бери айлан, «ашыкыгъан суу тенгизге джетмейди», деучелле. Кёб тыймазма, бала.

АЛХОС. Джукъму айтаенг, амма?

АКЪБАБУШ. Ары къарачы, ма ол анда келгенни кёремесе, гокка хансча, ол ариу къызны? Ол мени эгечимден туугъанны къызыды. Атасы да, анасы да къарачайлыла болгъанлыкыгъа, бу къарачайча ангыламайды, сёлеше билмейди. Мен да орусча билмейме. Иги джашча, сен бизге бир тылмачлыкъ эт.

АЛХОС. Ме-ен? Тылмач?

АКЪБАБУШ. Хо, тылмачлыкъ бир эт. Бу кёб болмай, Маскауадан келгенди да алкын къарачай болалмагъанды. Бизнес-чизнес деб, хар ким тышына чачылгъандыла да, кесинг билесе... Эгечиме бу къарайды. Ол мени гитче эгечимди, Биттирди аты да. Кеси да сексенден атлагъанды...

Къыз быланы туураларына джетеди.

АКЪБАБУШ (*къызгъа*). Къызым, ауруунгу алайым, бери бир бурул, былай бир сабыр бол!

АЛХОС (*амманы айтханын орусчагъа кёчюре*). Дочь моя, сюда одна повернись, твою болезнь возьму.

КЪЫЗ. Я не болею. (*Къатларына келеди*).

АКЪБАБУШ. Къызым, тынчмысыз?

АЛХОС. Дочь моя, вы смиренные?

КЪЫЗ. Что, что?

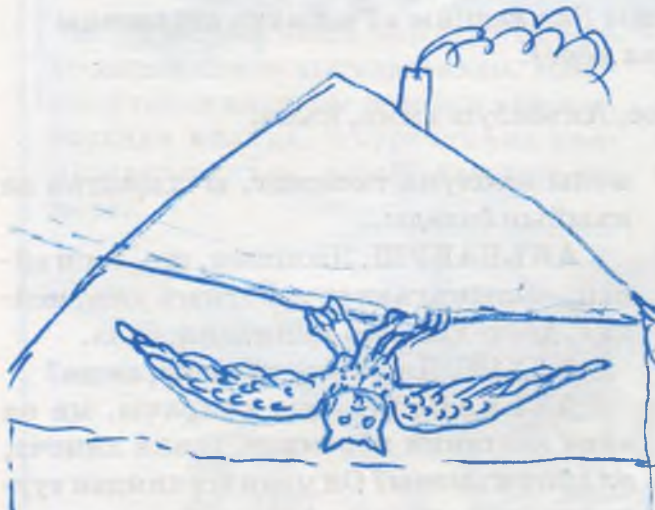
АЛХОС. Не, не?

АКЪБАБУШ. Таныялдынгмы? Мен Акъбабушма. Биттир не эте турады, тынчмыды?

АЛХОС. Узнать смогла? Я Белаутка. Летучая мышь что делает? Смирная?

КЪЫЗ. Летучая мышь та-ам, на чердаке, завязывая себе ногу, висит там, целыми днями спит, а ночью куда-то исчезает...

АЛХОС. Биттир чардакъда кесини аягындан байлаб, тагылыб, сау кюнню хурулдаб джукълаб турады, кече уа къайры эсе да джокъ болуб къалады.

АКЪБАБУШ. Оу, мен джарлы! (*Кеси кесине*), Чардакъгъа минмесе, къартлыгъында, энди ол уллу юйде анга бир мюйюш табылмаймы къалды?!

АЛХОС. Ой, я бедная! Если в чердак не поднимется, в старости, теперь в том большом доме ей одного угла не находится?

КЪЫЗ. В доме много углов. Но она любит чердак.

АКЪБАБУШ. (*Кеси кесине*). Гитче келин къачан да огъурсуз эди да, аны кёрюрге суймей, чардакъгъа аны ючюн чыгъа эсе да, ким билсин! Алынган адамны байлагъанча, кеси кесин байлагъаны уа не этгенлигиди? Джукъусураб, чардакъдан джыгъылырма деб къоркъа болурму? Джарлы джан... Огъай тоба... аякъларында джелине себеге санаб байлабмы кюрешеди экен? Мени аякъларым да, кёб джюрюсем, билдире башлагъандыла... Биттир этген джараса уа, сахарда эм мийик юнню чардагына миниб, мен да алай этер эдим... Ол кече къайры эсе да джашыртын джокъ болуб кетеди дегени уа не затды? Къартлыгъында обур болуб

айланмай эсе, хайырсыз?.. (*Сагъышланыб, кыызгъа*). Кыызчыкъ, Биттирни аякъларында джели барды, эринме да дохтургъа кёргюз!

АЛХОС. Девочка, у летучей мыши в ногах есть ветер, не ленись, отнеси и покажи врачу.

КЪЫЗ (*огъурамай*). Хоть ветер, хоть дождь, врач принимать её не будет, а ветеринарный врач находится далеко. Я туда не могу, некогда.

АЛХОС. Джел эсе да, джангур эсе да, адам дохтур анга къарарыкъ тюлдю. Мал дохтургъа уа... Ол узакъдады. Ары элтирге заманым джокъду.

АКЪБАБУШ (*тебиб*). Энди ала не сёзлелле? Адам къарт болса... Энди мал чакълы бир сыйыбыз да болмаймы къалды ахырында?!... Тоба, кыызчыкъ, сен да бек бедербетчиксе! Къарт ананга алай этиб...

КЪЫЗ. Что она говорит?

АЛХОС (*Джунчуб*). Неме... бедербетчик... Она говорит, что ты очень хорошая, красивая.

АКЪБАБУШ. Кыызчыкъ, ары элтирге эрине эсенг, адам дохтурну юйге чакъыр да къарат! Къараргъа унамагъанны манга айт. Асланбек юйдеди, мен анга Алсанбекни ийиб, бек ариу тынч этдирирме.

АЛХОС. Девочка, если туда нести ленишься, вызови человеческого врача на дом. Если врач откажется, лев дома, я пошлю льва и заставлю очень красиво усмирить.

КЪЫЗ (не дерге билмей, имбашларын кымылдатыб). Это незаконно...

АЛХОС. Ол... неме... тюлдю.

АКЪБАБУШ. Тюл эсе, сора, Биттирни сууукъ чабханына джарарча, ат джау, санга да нохта бау алыб чыгъайым, бы-

лай туругъуз. (Гузаба юйге кириб кетеди).

АЛХОС. Я для летучей мыши жир дам, бежавшему холоду пригодится, а тебе недоуздок шнур принесу, стойте здесь.

КЪЫЗ. Мне недоуздок шнур не нужен! Извините! (Кетеди).

АЛХОС. Мен да кетсем, амма экибизни да кёрмесе, къалай болур?..

Джабыу.

Халкъ аууз чыгъармалада, литературада джануарланы юслери бла адамлада тубеучю асыл неда осал хали шартланы ата-бабаларыбыз сейир тукъум суратлаб кёргюзгендиле. Ол джаны бла къарачай фольклорда эшек джарлыны насыбы тутмагъанды: къарыулу, тёзюмлю, джараулу, акъыллы, хазна аш да айырмагъан, тири, айбат хайыуан бола тургъанлайына, чой-

ре къылыкълы сыфат, чойре хали шартла джораланыб къалгъандыла анга. Алай а эшекни юсю бла бек терен магъаналы нарт сёзле къуралгъандыла къарачай-малкъар фольклорда. Ала адамны адебли, оюмлу, этимли, тири, тюзлюкчю болургъа алландырадыла, ма аланы бир къаууму (АЛИЙЛАНЫ Солтан джыйгъан, джарашдыргъан «Къарачай нарт сёзле» китабдан).

НАРТ СЁЗЛЕ

Эшек мюйюз салдырама деди да къулагъын алдырды.

Эшекге махдау джарашмаз.

Эшекге алтын джюклесент да, эшеклей къалыр.

Эшекни бир оюну болур, ол да кюлде болур.

Эшек бузгъа тирелгенча.

Эшек джюксюз джолгъа джарашмаз.

Аман эшек юйге джууукълашса джортар.

Аман адам джалкъау болур.

Ат къатында эшек да тагъылады.

Джюгю дженгил болса, эшек джатыучу болур.

Ёлген эшек бёрюден къоркъмаз.

Эшеги бар ат излемез.

Эшек гылыуун бек сюер.

Эшек къала ишледи да къуйругъу бла ойду.

Эшек тойса, джардан кетер.

Эшекни бузгъа тартханча.

Эшекни будай сабаннга джууукъ такъсанг, кёлуне асыу болур.

Эшекни джюгю дженгил болса,

Кеси чочууукъ болур.

ГЫЛЫУЧУКЪНУ ТИЛЕГИ

Мен - гылыуай, эшекчик,
Тюгюнмеген джигитчик,
Оюн, билим суйгенчик,
Уста окъуй¹ билгенчик!

Мени атымы аманнга,
Чыгъармагъыз харамгъа.
Мен, урунуб, хар затда
Болушама адамгъа...

¹Окъургъа - эшекни къычыргъанына "окъугъан" дейдиле.

СЫЛПАГЪАРЛАНЫ Рашит, устаз,
Джѣгетей Аягъы, № 1 ОШ

ГУДУЧУ ЧЫЧХАНЧЫКЪ

Бир юйню полуно тубюнде гудучу чычханчыкъ джашагъанды. Неге джетсе, аны кемириб, тешиб, табханын урлаб уячыгына ташыб тургъанды.

Чычханчыкъ бир кюн, бир джукъ кымайым деб, гѣзеннге киргенди. Анда киштикни эслегенди. Андан къачама деб, бир джанына секиргенлей, эслемей, мюйюшде къурулуб тургъан къабханнга тюшгенди да къалгъанды.

Ол чычханчыкъ мыйыкълы кишдикден бек къоркъгъанды, алай а юренген ауруу къоймай, хатачылыкъдан кесин тыялмагъанды. Хата этиб, киштикге кесин тутдурмай айланнганын уллу джигитликге санагъанды. Алай бла гудулукъну чырт тохтатмагъанды.

«Уруну арты – къуру», - деб, Аны ючюннге айтылады. Амандан кесин тыялмагъан Аман бла къабылады¹, - дегенди киштик.

¹Къабылады – ёледи, джокъ болады, бошалады.

ТОНГУЗ БЛА МАРАЛ

Бир тонгуз балчыкъда аунай тургъанды. Бир акъ марал аны къаты бла озуб тебрегенди.

- Марал, бери къайт, меннге нѣгер бол! Бу алапат балчыкъда сен да, менича, ауна да ашхы бир зауукъ эт! – деб, тонгуз маралны къонакыгъа чакъыргъанды.

- Огъай, мени джолум башха джарыды, - деб, акъ марал анга къайтыргъа унамагъанды. Тонгуз анга сейирсинген да, чамланнган да этгенди да:

- Ай эссиз марал! Сен балчыкыгъа аунагъанны татыуун билмей кёреме! Табу этиб да келсенг а, мен сени бу алапат балчыкыгъа чакъыра эсем аунаргъа! Игиликни ангыламагъан зат! – дегенди.

- Эй, зауаллы тонгуз! Сен тонгузса да, балчыкыгъа аунагъан санга насыб болгъанлыкыгъа, ол маралны иши тюлдю! Мени стауатым – тау сыртла, чегетле, чокъуракъ сууладыла.

Сен балчыкыны сюе эсенг,
Кесинг кибик ауна, джаша,
Озгъаннга уа бош илинме,
Тонгуз боллукъ тюлдю башха! – дегенди буу.

1. Буу тонгузну чакъыргъанын нек къабыл этмегенди?

2. Хар кёргенин энikleб, хар джукъ айтханнга кёшулуб тебрерге керекмиди?

3. Ахыр тизгинни къалай ангылайсыз: тонгуз башхагъа ушамазмы дейди, башха тонгузгъа ушамазмы дейди, эки оюмну дамы айтады?

БЁРЮ БЛА АДАМ

(Гримм къарнашла джыйгъан джомакъладан)

Тюлкую бёрюге адамны къарыууну юсюнден, хыйлалыкъ бла болмаса, адамдан сынгар бир джануар да къутулалмазлыгыны юсюнден хапар айтханды.

Сора бёрю:

- Мен ол адамгъа бир кере бир тюбеге эдим, алай мыллык атыб илинирик эдим, - дегенди.

- Ол затда мен санга болушайым, - дегенди тюлкую, - тамбла бек эртде кел да, мен сеннге адамны кёргюзейим.

Айтханларыча, бёрю эртденбла эртде келгенди да, тюлкую аны хаман да уучу барыучу джолгъа элтгенди. Алай

а джол бла эм алгъа ишни эртде къойгъан къарт солдат озуб тебрегенди.

- Адам дегенинг бумуду?

- Огъай, - дегенди тюлкую, - бу эртде заманда адам эди.

Андан сора школгъа бара тургъан джашчыкъ озуб тебрегенди.

- Ма бумуду адам?

- Огъай, - дегенди тюлкую, - бу адам энди боллукъду.

Ахырында, сыртында да эки быргъылы шкогу, белинде да уучулукъ бычагы бла уучу кёрюнгенди. Тюлкую бёрюге айтады:

- Кёремисе, майна, адам келе турады, сен анга мыллык ат, мен а эрлай тешикеге кириб бугъайым.

Алайда бёрю адам таба атылады.

Аны эслеб, учу айтады:

- Ушкогуму окъ салыб джерлемегеними не аман этген эдим.

Сора ушкогун сермеб алыб, мараб,

алгъы бурун, имбашындан таякъны алыб, анга былай юргенлейине, бир затла бетиме учдула да дыгъы этдиле, таягъына экинчи кере юрдю да – туура бурному аллы бла буз къатыш шыбыла озгъанча болду. Джууукъ баргъанлайыма уа, кесини къабыргъасындан джылтырауукъ иегисин суууруб чы-

чечме бла джерлениб тургъаны бла, бёрюню туура хамхотун мараб атады. Бёрю джыйырылады, алай а. къоркъмай, дагъыда адам таба чабады. Учу экинчи кере да атады. Ачыгъандан, бёрю тишлерин къаты къысады да дагъыда адамгъа атылады. Учу, ол кёзюде учу бычагъын сермеб алыб, аны бла бёрюню къабыргъасын бирэки кере сермейди. Бёрю, къаннга бояла, ёллом къара къачады, улуй, тюлкюге келеди.

- Да, бёрю къарнаш, айт энди, адамны къалай къаушатханса, - дейди тюлкю.

- Ах, адам алай къарыулуду деб турмай эдим, - дейди анга бёрю, - ол

гъарыб, аны бла урду да, кючден-бутдан сау къутулдум!

- Ма кёремисе, - дегенди тюлкю, - кесинги къаллай махтанчакъ болгъанынгы! Уллу-уллу сермейсе да ура уа билмейсе!

(Кёч. Сылпагъарланы К.А.).

1. Тюлкю бёрюге адамны нек махтагъанды, адамгъа нек тюбетгенди?

2. Тюлкю бёрюню къарт бла сабийге нек тийдирмегенди.

3. Бёрюге тюбетирге тюлкю иш этиб учуну нек сайлагъанды?

4. Тюлкюню ахыр сёзлерин къалай ангыларгъа керекди?

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ ОЮНЛА!

Алан (къарачай-малкъар) халкъны эрт-деледен келген оюнлары бек кѳбдюле. Аланы бир бѳлегин джыйыб, Байрамкъулланы Хамит бла Таумырзаланы Далхат “Къарачай-малкъар халкъ оюнла” /Нальчик, 1998/, Акъбайланы Харун “Карачаевские национальные детские игры” /на карачаевском языке. Черкесск, 1994/ деген китаблада чыгъаргъандыла.

Акъбайланы Харунну китабындан джапчыкълагъа джораланган талайтаякъ оюн:

I. КЪУРТАТХАН. Хар ойнагъанны бирер узун чыбыгъы болады.

1. Чыбыкъны кѳктюн ким узакъ джюз-дюрсе да деб, джюз-дюрюб атышадыла.

2. Арлакъда бир къара (мишень) салыб, анга ким тийдирса да деб, мараб атышадыла.

3. Джерде тѳгерек сыз (кюрен) сызыб, арлакъдан аны ичине ким атыб чанчалса да деб эришедиле.

II. Лагъым оюнла.

1. Бир къулач узун-лугъу болгъан таякъны учун джерге тирейдиле. Тюз учундан бир къолу бла тутуб, ол бир къолу бла да кесине табыракъ джерден (ѳргеден) тутуб, сора тюбюнде къолну тюбю бла (къолларын иймегенлей), джыгъылмагъанлай, бурулуб чыгъаргъа керекдиле. (Къолларынгы тутхан халынгы тюрлендирмейсе).

2. Эки къолу бла таякъны сырт джанында тутуды. Къолларын иймегенлей, таякъны аллына чыгъарады: онг аягъын къолуну юсю бла таякъны ичине салады; таякъны тышы бла, къолларын иймегенлей, таякъны сыртына чыгъарады; сол аягъыны тюбю бла чыгъарыб, таякъны аллында тутуды.

Джорукъ. Къолларынгы алгъын сыртында къалай тутхан эсенг, ма алайлай къаладыла аллында да.

3. Эки къолу бла таякъны тутуб, къолларыны арасы бла таякъны юсюнден чынгау: ары да, бери да.

4. Джерге таякъны кѳнделен салабыз. аякъланы учларындан (бармакъладан)

тутуб, таякъны юсюб бла ары-бери секиребиз. Таякъны къымылдатыргъа, ары-бери ычхындырыргъа джарамайды.

6. Аякъны артына бюгюб, аны эки къолу бла тутуды (балагъы болгъан джерден, аякъны тюбю бла). Къолларын ычхындырмагъанлай, ол бир аягъында чѳгелеб, ол бирси аягъыны тобугъун джерге тийире, ѳрге тутуды.

7. Бир аякъны балагъындан ол бир къолунг бла тутуб, бирси аякъ бла ичинден тышына, тышындан ичине чынгайса.

(АКЪБАЙЛАНЫ Харунну башында айтылгъан китабы, 39-40 б.)

ЧОТЧАЛАНЫ Алла (Эрикгенланы Умарны кызы)

Чотчаланы Алла Къарачай шахарда устазлык институтну математика факультетин бошагъанды. Нарсанада джашайды. В.Д. Чурсин атлы Ставропольда институтну Нарсанада филиалыны директоруду. Анда да, медицина колледжде да математикадан устазды. Аны бла бирге назмула джазады. Фахмулу поэтессады. Джазгъанлары кёб газетледе, журналлада басмаланадыла. "Достойно" деген биринчи китабы да чыккыгъанды. Орусча да, къарачайча да джазады.

Алла миллетини сыйын мийикде тутады, табыйгъатны сакълау, адамлыкъны асыл шартларын тутуу, миллетибизни тин байлыгъын джангыртыу эмда айнытыу проблемалагъа бек эс бёледди. Аны назмулары "Къарачай" газетде да чыгъыучандыла. Биз аланы бир къауумун беребиз "Илячинни" бу номеринде.

ТОБЧУКЪ

Тобчукъ чортлады,
Арбаздан чыкъды.
Джашчыкъ джылады,
Ызындан чабды.

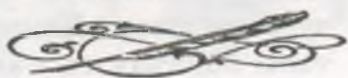
Кючюк, джылагъан
Джашчыкъны эслеб,
Тутду чортлагъан
Тобчукъну сермеб.

ХАТАЧЫ КИШТИК

Киштик секирди,
Тапхагъа минди.
Сютбашы кёрюб,
Кыскынык кирди.

Амма, эсгериб,
Алайгъа джетди.
Андан уялыб,
Киштикчик кетди.

ГУРТ ТАУУКЪЧУКЪ

Гурт тауукъчукъ азгъанды,
Къанатларын джайгъанды,
Сескеклениб къарайды,
Джюджеклерин санайды...

БАППАКЪЧЫКЪ

Баппаханчыкъ-баппакъчыкъ,
Гитче сары джуммакъчыкъ,
Чабыб барыб киреди,
Джангур кёлде джюзеди.

БУЛУТЧУКЪЛА

Кёкде эки булутчукъ
Чабыб, джортуб ойнайла.
Кёлге келиб джууукъчукъ,
Кюзгючюкге къарайла.

НАСЫРА ХОДЖАНЫ ХАПАРЛАРЫНДАН

Джер, суу кёре, Ходжа джашагъан элге тышындан бир кюпсе келгенди. Бу кюпсе, кеси кесин махтаб:

– Мени бир бёлек сорууум барды, алагъа джууаб эталгъан адамгъа мен алкъын тюбемегенме, – деб сёлешгенди. Алайдагъылыны бири:

– Да сен да биле болурса бир затла, ёзге уа сен бизни Насыра Ходжа билме-

лур, – деб тохтагъанында, Насыра Ходжаны чакъырыб алыб келгендиле.

Кюпсе Ходжагъа соргъанды:

– Ходжа, джерни ортасы къалайды, биле эсенг?

Ходжа, эшегини арт аягъын кёргюзюб:

– Джерни ортасы – мени эшегими бу сагъатда арт аягъы тургъан джерди! – дегенди.

– Эшегини аягъы тургъан джер - Джерни ортасы болгъанын къайдан билесе?

– Ийнанмай эсенг, ёлчеле да кёр да, тюз болмаса, алай сёлеширсе.

– Ашхы, алай болсун! Кёкде велляй бир джулдуз барды?

– Эшегими туюю чакълы бир.

– Къайдан билесе?

– Сёзюме ийнанмай эсенг, эшегими туюю да, джулдузланы да сана да кёр.

– Ашхы! Мени сакъалымда ненча тую барды?

– Мени эшегими къуйругъунда ненча тую бар эсе, анча!

– Не бла бегитесе?

– Сакъалынгдан бир тую, эшекни къуйругъундан бир тую чыгъарыб бар да, тенг тауусулмасала, айыб этерсе.

Бу сёзледен сора кюпсе джууабсыз болуб къалгъанды.

(“Эртде биреу бар эди” деген китабдан).

генни табыб соралмазгъа болурса, – дегенди.

Кюпсе, бир да ушатмай, ачууланыб:

– Келтиригиз бери Ходжагъызны, джууаб эталмаса, сора айыб сизде бо-

СОРУУЛА:

1. Кюпсени къаллай адамгъа санаргъа боллукъду?
2. Насыра Ходжа джууабларына эшегин нек кёшуб сёлешгенди?
3. Кюпсе Насыра Ходжаны джууабларына терс деб нек айталмагъанды?
4. Насыра Ходжа кюпсени нек селеке этгенди?
5. Насыра Ходжа элини сыйын сакъляялгъанмыды?

ЛЕПШОКЪЛАНЫ Динисламны кызы Диана

Ильичёвка эл, 6 класс, 2008 дж.

“Акзыл - кзартда, джашда тюлдю, башдады”, - дегендиле бизни ата-бабаларыбыз. Аллайын, Диана джаш болса да (6-чы классда окзуйду), терен саггыш эте, кёргенини, эшитгенини, кесини хар айтыр сёзюню магъанасын аруу, толу ангылай биледи. Орус тилде да, кзарачай тилде да назмула, хапарла да джазады. Хар джазгъанында да адамгъа оюм берген, саггыш этдирген, аманны, игини ангыларгъа алландыргъан магъана барды. Диананы назмулары “Илячинни” мындан алгъаракъ чыккыган номеринде берилген эдиле. Энди хапарын беребиз.

ЧАЛКЪЫДА КАНИКУЛЛАНЫ ЗАМАНЫНДА

Эртденбла эртде туруб, Алий бла Заур чалкыгъа чыгъыб тургъандыла.

Бир кюн а, чала-чала арыгъанларында, Заур Алийге:

- Кел, Алий, алайда, уллу эмен терекни тюбюнде, къара суучукъ барды, андан да бир ичейик, солугъан да этейик! - дегенди.

Алийни да огъайы болмай, барыб, къара суудан уртлаб, ызларына кете башлагъанлай, Алий:

- Мен не эсе да бир тюрлю тауушчукъ эшитеме, - дегенди, тегерекге къараб, джукъ эслемей, кете башлагъандыла.

Ол кёзюуде бир къарыусуз макъыргъан тауушчукъ эшитилгенди. Сейирсиниб, терекден арлакъ барыб къарасала, бир уллу чунгурда гитче акъ кёзучукъ джатыб тура.

- О, бу джарлычыкыгъа къара! Энди муну къалай чыгъарабыз? - дегенди Заур. Саггыш этиб, Алий:

- Чалгъан биченибизден гырмык эшейик да, сен мени ары салындыр, мен сенден дженгилирекме, - дегенди. Сора

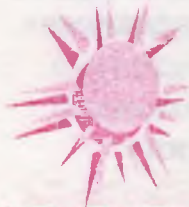
экиси да эрлай кючлю гырмык эшгендиле да аны да эки къат этгендиле. Сора экиси эки джанына аямай тартыб кёргендиле да, юзалмагъандыла. Заур Алийни чунгургъа салындыргъанды. Алий, кёзучукъну кесини кёлегине чырмаб, эм алгъа аны башына ашыргъанды. Экинчи кеси да, аякларынын илиндирирге тёрт-беш чунгурчукъ этиб (уллу чунгурну къабыргъасында), гырмык бла чыкыгъанды.

- Огъай, сен да иги танг ауурчукъ кёреем, кючден тартыб чыгъардым да! - деб кюлгенди Заур. - Гырмыгыбыз юзюлсе, къалай этерик эдик?

- Андан да кючлю джангы гырмык эшерек, насыбха, биченибиз кёб, кырдыкны чачы узун, чунгурбуз - сай, - дегенди Алий да.

- Кёзучукъну уа къалай этебиз?

- Аны оноун а аттяларыбыз этерле, ала элде кимни малындан не хапар болгъанын иги биледиле, - дегенди Алий. Сора, кёзучукъну да алыб, элге тебрегендиле.

1. Джашчыкъланы тириликлери, оюмлулукълары неде танылады?
2. Заур бла Алий халны сюзе, бир оюмгъа келиб, ишни бирге бардыра билмеселе, иш тындыраллыкъмы эдили?
3. Джашчыкъланы халилеринде айырыб нени джаратдыгъыз?

БАЙЧОРАЛАНЫ МАГОМЕТ КЪЫСХАНЫ ДЖАШЫ (1920 - 1990)

Белгили джазычуларыбызны бири Байчораланы Магомет Учкуланда туугъанды. Харьковда элмюлк институтну зооветеринар факультетин бошагъанды. Ветврач болуб, кёб мюлкеде ишлегенди. Уллу Ата джурт къазауатда болгъанды.

Магомет талай джылны “Ленинни байрагы” газетни редакциясында, область радиокомитетде, область плем-станцияда къуллукъ этгенди. 1957 джылдан джазыб башлагъанды. Очеркле, статьяла, назмула, проза чыгъармала джазгъанды. “Уллу Къарачайда” (роман), “Сёлеш, мени бла сёлеш” (назмула), “Костер в горах”, “Большая медведица”, “Айджаякъ” (хапарла), “Бырмамытда джарыкъ джулдуз” атлы китаблары басмалангандыла. Уллу джашау сынамы, иш усталыгы, тирилиги болгъан оюмчу джазыучубуз миллетибизни тин хазнасына уллу юлюш къошханды. Тилибизни, аууз халкъ творчествобузну бек иги да билген, багъалатхан, суйген адам эди. Черкес шахарда 1990 джыл ауушханды.

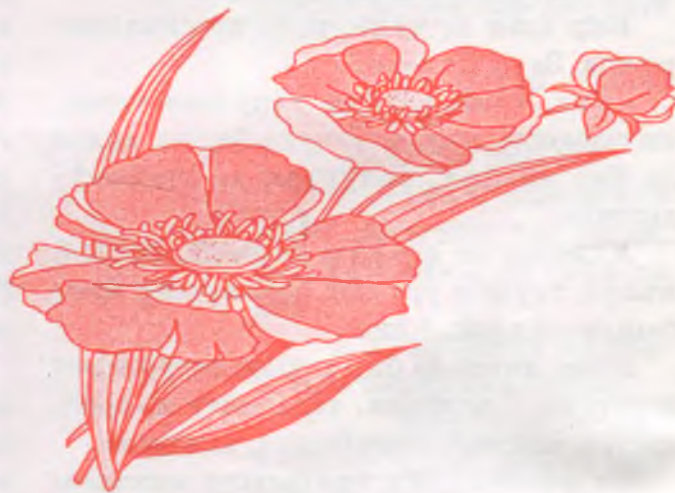
Магометни 1981 джыл чыкъгъан “Сёлеш, мени бла сёлеш” деген назму китабындан талай назму бла танышыгъыз:

КЪАЧКЪАЧ¹

Ачыкъ талада къачкъачны
Ачы джел къалтыратады.
“Джюр мени бла!” - дегенча,
Къолундан къаты тартады.

Дарий къанатларын къагъа,
Кючлю бюксе да белин,
Унамайд къачкъач къояргъа
Урлукъдан джаратылгъан джерин.

¹Къачкъач (къачхач) - мак

ДЖАШАУГЪА ДЖОКЪДУ ЁЛЮМ

Мени къарт анам ёлген кюнде
Таралыб джылай эдим анга.
Акъылым алай эди:
Уллу анам кетди, -
Дуниядан къурудула, - деб, - аммала.
Ол заманда
Бек джаш тышырыула
Энди мингенле къартлыкъны кёпюрюне.
Кюн турушлада
Аммамы излеб,
Тохтаб къарайма аланы хар бирине.

КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР ХАЛКЪ ЭЛБЕР ДЖОМАКЪЛА (ЭЛБЕРЛЕ)

1. Эм аллында - оракъ,
Онбешинде - толу акъ,
Отузунда бугъар,
Отуз бирде чыгъар. (Ал)

2. Юй башында - ала кюйюз,
Ортасында - джарты гырджын. (Джурджула ба Ал)

3. Сенг-сенг сенг бара,
Эки теке тенг бара.
Сакъалчыгъы сыза бара.
Бурунчугъу буза бара. (Сабан асар)

4. Анасындан къызы туугъан,
Къызындан анасы туугъан. (Суну ба буз)

5. Амма джырна чачды,
Джырна тюзге къачды. (Буз джаугъар)

6. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик,
Джиб-джиб болуб тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк. (Мычаръла)

7. Бети - къар кибики,
Татыуу - бал кибики. (Шекер)

8. Ары джаны - акъ къая,
Бери джаны - акъ къая,
Ортасында - сары мая. (Гарчы)

9. Сенг-сенг сенг бара,
Сегиз теке тенг бара,
Суу агъачы сууда бара,
Сакъалчыгъы бура бара. (неждиш буз)

10. Къабчыкъланы тешиучю,
Саутлагъа тюшюучю,
(нахъич)

11. Башы - таш, тую - таш,
Ортасы - баш. (таш таш)

Суратны ЧЕГЕМЛИЛАНЫ Амина салгъанды.
Счастлиное (Насыблы) эл,
3-чю класс, 2009 дж., февраль.

12. Биз-биз биз эдик,
Бирер ариу къыз эдик.
Бир чыбыкъгъа тизилдик,
Бирем-бирем юзюлдюк. (Джерже)

Элберле акъылны, эслиликни,
оюмлулукъну айнытадыла.

КЪУДЖУР НАЗМУ

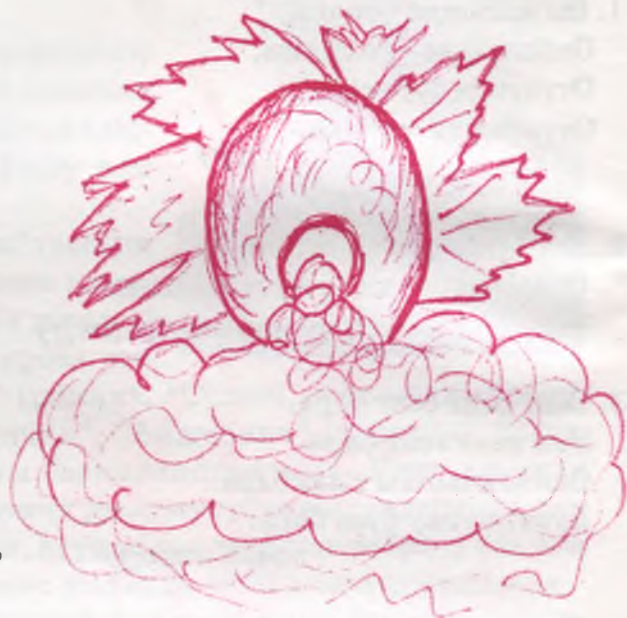
Кюнден чыкъды да БУЛУТ,
Энтда джылынды арбаз.
Къанат къагъа: “Къа-къа-къа!
КЪАЗ келеди!” - дейди ДЖАЗ.

- Гау-гау-гау! - дейди КЪАЯ,
Босагъа аллын сакълай.
- Хау-хау-хау! - дейди МАСКЕ,
Аны ауазын къатлай.

Макъырыб келеди АКЪКЪАШ,
Ёкюрюб джетди КИШИУ.
- Шуу-шуу-шуу! - деб саркъады ТАШ,
Тынгылаб турады СУУ.

ЧЕЛЕК бла уна лыб,
ЭЛЕК бла суу алыб,
УШХУУУР этдик ОТХА,
Кюнюбюзден къууаныб...

Онгундан, солундан да
Айтдым, назмум тизиле.
Мен терс айтхан сёзлени
Сиз буругъуз тюзюне!

«МИНГИ ТАУ»

Асланчыкъ деген джашчыкъ,
Тюеден къоркъуб, къачды.
Айтды ызындан къараб:
“Минги Тау кетиб бара!”

“Тюеден къоркъа эсенг,
Бил: аслан тюйюлсе сен!” -
Дейди джёнгери Мурат,
Эшик артындан къараб...

“Хы, “Минги Тау!” Хо, санга!..” -
Деб дагъыда Асланнга.

КЕЧЕРУКЪЛАНЫ Вайдымат, Къарачай ш.

АКЪЫЛ ТОКЪМАКЪ

Къарачай тилден берилген дерсин, анасы окъуб, Казбек джазады. Хапарчыкъны ахыр айтмын “АТАМНАН АНАМНАН БАГЪАЛЫ АДАМ ДЖОКЪ”, - деб кёчюрдю дефтерге. Анасы, халатын эслеб:

- Джашчыкъ, тюз джазмадынг. Хар сёзню, эшитгенингча джазыб барма да, джоругъуна кёре джаз. Былайда “АТАМНАН бла АНАМНАН” сёзлени “АТАМДАН, АНАМ-ДАН” - деб джазаргъа керекди, - деди.

- Не джангылтхан хапарды ол?! Кёрмеймисе халатла этиб баргъанынгы? Къайда, джангыдан башла да тюз джаз! - деб къайтарды анасы.

- Ий, анам, къалай джазарымы къалай билесе? Мен сени ёмюрде

- “Тюз джазмайса! Тюз джазмайса!” - дейсе да, мени хаман джангылтыб бараса! - деб, джашчыкъ эринлерин кёбдюрдю.

мектебде окъуб кёрмегенме! Со-ра не дейсе манга?! - деди акъыл-токъмакъ Казбек, анасын абызырата.

1. Казбек сёзлени халатлары бла нек джазгъанды?
2. Ол анасына: «Къалай джазарымы къайдан билесе?» - деб нек айтады?
3. Казбек адебли сёлешемиди?

ШОХЛУКЪНУ ЮСЮНДЕН

Шохлукъну, тенгликни тута билиу - адамлыкъны баш шартларыны бириди. Аны юсюнден халкълада кѣб айтыула, хапарла, джомакъла, назмула бардыла. Аллай бир ашхы джомакъланы бири орус фольклорда сакъланганды. Аты - "Турна бла Тюлкюю".

ТУРНА БЛА ТЮЛКЮ

Турна бла Тюлкю шохайла болгъандыла.

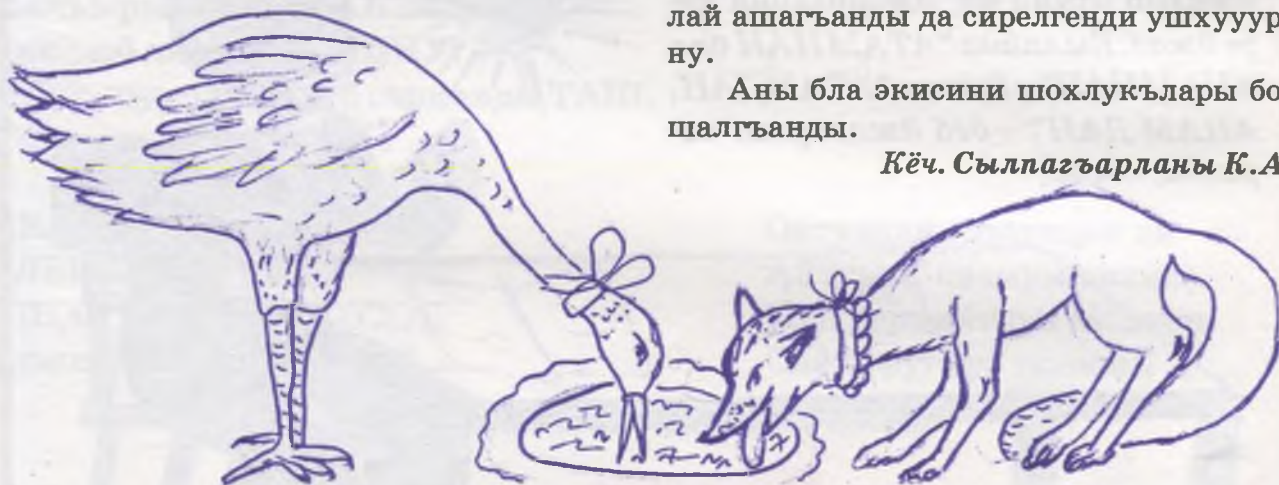
Бир джолда Тюлкю турна шохун къонакъгъа чакъыргъанды. "Мен сени алаMAT сыйлайым!" - деб, ушхууур этгенди. Аны да бир сай, джайылтмакъ табакъгъа къуюб, Турнаны аллына салгъанды да, экиси да ашай башлагъандыла. Турна джайылтмакъ табакъгъа бур-

нун ургъанды, ургъанды, джукъ а ашайла магъанды. Тюлкю уа эрлай барын да джалагъанды да сирелгенди.

Бир кесек замандан Турна да Тюлкю шохун къонакъгъа чакъыргъанды. Ушхууур этиб, аны да тарбаш къошуннга къуюб, арагъа салгъанды. Шохайла ашай башлагъандыла. Тюлкюню башы къошуннга кирмегенди. Турна уа узалыб эрлай ашагъанды да сирелгенди ушхууурну.

Аны бла экисини шохлукълары бошалгъанды.

Кѣч. Сыллагъарланы К.А.

- СОРУУЛА:** 1. Тюлкю бла Турна къонакъбайлыкъ эте билгенмидиле?
2. Шохайла къонакъбайлыкъны не джорукъларын бузгъандыла?
3. Шохайланы шохлукълары нек бузулгъанды? Тенси тюз кзурай билмегенлери ючюнню, бир-бирин ангылай, бир-бирине таб эте билмегенлери ючюнню?
4. Тюлкю бла Турнаны къайсы тюздю, къайсы тереди шохлукъ бузулгъанда?
5. Шохлукъну табаргъа, тута билирге къалай юренирге боллукъду? Боллукъмуду да?

ШОХЛУКЪНУ ЮСЮНДЕН КЪАРАЧАЙ-МАЛКЪАР НАРТ СѢЗЛЕ

1. Шох болсанг, болууча бол. 2. Шохунг артынгдан махдар, джауунг кѣзюнгден махдар. 3. Шохлукъну тюзлюк бегитир. 4. Шох шохлукъ этер, шохлукъ да башына джетер. 5. Шохлукъну сатхан - джаудан аман. 6. Джауунгу балындан эсе, шохунгу къатхан гырджын къабугъу татлы. 7. Шоху барны - билеги¹ бар, билеги барны кюнлюгю² бар. 8. Шохлукъ тута билмеген - джюрегине джылыу тиймеген. 9. Зарлыкъ барда - шохлукъ джокъ, шохлукъ джокъда - джакълыкъ джокъ.

¹Билек - болушуучу, джакъ, кѣлтюрюч.

²Кюнлюк - къоруулаучу, джакълаучу, изеу деген магъанада.

СЕМЕНЛАНЫ Маруа - Къарачайны махтаулу уланы, белгили джырчысы, уллу фахмусу бла миллетибизни атын айтдыргъан поэт Семенланы Сымайылны къызыды. 1940 джыл Учкуланда туугъанды. Кёчгюнчюлюкню (сюргюн джылланы) ауурлугъун сабийлигинде сынагъанды. Баш филология билими барды. Кёб джылланы узагъына школда устаз болуб ишлеб тургъанды.

Маруа эртдеден бери джазады назмула, хапарла, эсге тюшюрюле. Аланы арт джыллада басмагъа теджей башлагъанды. 2005 джыл “Ёмюрню ызлары” деген, эсге тюшюрюледен, хапарладан, назмуладан, айтыуладан къуралгъан биринчи китабы басмадан чыкъгъанды. Бу ашхы китабны

окъугъан Семенланы Сымайылны кёб сынаулу джашау джолу бла, аламан адамлыкъ шартлары бла танышырыкъды. Миллетибизни сюргюн джыллада къаллай ауурлукъла кёргенин, къалай таджал уруннганын, халкъыбыз къаллай къыйынлыкълада бюгюлмей, кеси кесин сакълаялгъанын ангыларгъа, кёзюне кёргюзтюрге онг табарыкъды. Ол а адамны ангысын ёсдюреди, миллетин, аны тил-тин байлыгъын багъалатыргъа, билирге, сакъларгъа алландырлыкъды.

★ **СЕМЕНЛАНЫ Маруа**

ТАШ ТИРМЕНЧИКЛЕ

(Хапар къысхартылыб бериледи)

Биз Алатау тауну тюбюнде бир джабышмакъ элчикге тюшген эди. Къазауатдан сора джылла эдиле. Ач заман. Биз — 5-6 башлы юйдеги. Джолоучулукъда¹ чыкъгъаныбыз себебли, уллу ырысхы алынмагъанды. Сатылыр, ауушдурулур затны ання барын да бошагъанды.

Бир кюн Аппа² юйден кетиб, кюнорта аууб, алай келди. Къарасакъ, бир затны кёлтюрюб келе. Ауур зат. Аннаны сыртында, байланыб, машокга атылыб бир таш...

- Ай юйюнге, муну нек кёлтюрюб айланаса? - деди ання. Аппа ол ташдан къол тирмен этеригин айтды. Ууакъууакъ кесгич бла джонуб, ташны тегерек этди, тишле айырды, ортасын тешди.

Алайгъа агъач орнатды. “Бу тюб ташыды”, - деди. Дагъыда таш излей кетди экинчи кюн. Бу келтирген ташы алгъыннгыдан джукъаракъ эди. “Суусабны кёлтюрюрге джарар”, - деб, биргесине мени да элтген эди. Керекли ташны табар ючюн, атам да, мен да кёб айландыкъ.

Юч-тёрт кюннге Аппа къол таш тирменчик этди. Энди аны элтиб, мюрзеуге ауушдуругъа кереклисин ангылатды. Къазакъ кишини эшегин алыб, аны къанджыгъасыны эки джанына эки тирмен ташны салыб, аланы мюрзеуге ауушдуругъа кетди. Ун олсагъатда кишиде джокъ эди. Болса да, унну берирге кишини кёзю къыярыкъ болмаз эди.

¹Сымайыл юй бийчеси бла эки гитче сабийин алыб, Уллу Къарачайдан Терезеге къонакъгъа баргъанды. Къарачай ол кечени эртденинде кёчюрюлюб, Сымайыллары къонакълыкъдан кетгендиле. Къазакъстанда да джер-джерге тюшген ахлыларын излей, кёб къыйналгъандыла.

²Сымайылгъа сабийлери Аппа дегендиле.

Аппа кьол тирменчикни бир челек нартюхге ауушдургъан эди. Аны кесибизге этген тирменчигинде тартыб, ун этиб, гырджын этерча этген эди.

Ол этиуден кёб тирмен этиб, мюрзеуге ауушдуруб турду. Къайда нартюх, къайда будай, къайда тары келтире эди. Алай бла биз ачлыкъдан къутулгъан эдик. Артда ачдан ёлмезлигибизни таныгъанында, атам аннягъа:

- Сыртыбызгъа таш кёлтюрюб, ёлюмден къачдыкъ, энди алай дженгилде тутдурмазбыз кесибизни анга, Хырхаланы къыз¹, - дей эди.

Аппа этген таш тирменчикле бизде, къарнашымлада да кёб джылланы тур-

дула. Биз артда кесибиз ёсдюрген нартюхню аны бла тартыб ун этиучен эдик. “Кесинги кьолунг бла этилген ун татлы болады”, - деучен эди Аппа.

Бюгюн да эсимден кетмейди ол кьол тирменчик. Кёб кере анда мен да нартюх тартханма. Къууут, ун да этгенме...

Бусагъатда, сыртын кюннге къыздырыб, джерде бош джатхан ташны кёрсем: “Эй, сен бизге ачлыкъ заманда къуллукъ этгенсе”, - деб, аллына барыб саламлашырым, сыртын сыларым келеди.

Бизни ёлюмден къалдырыр ючюн, атам тауну сыртындан тюзге ташны, ауурлугъун истемей, аркъасына кёб кере кёлтюрюб келгенди.

¹Маруаны анасы, Семенланы Сымайылны юй бийчеси, Ёзденланы Хырхалары атлы атауулундан болгъанды. Юй бийчесини не тукъуму бла (Аларланы къыз деб), не атауул аты бла айтхан Къарачайда ариу адет джюрюгенди.

1. Ач джыллада, сюрдюнде къарачайлыланы асламысын сау къалдыргъан къаллай шартлары болгъандыла?
2. Хапарда джырчы Сымайылны адамлыгъы неде танылады?
3. “Кесинги кьолунг бла этилген ун татлы болады”, - дегенни магъанасы неди?
4. Сабий джылларын эсине тюшюре, Маруа таш тирменчикге нек эс бёледиди?
5. Джазыучу энди ташланы нек тансыкълаб багъалатады?

ГУГУК

Джазны башы къарагъанлай, чегетде, парклада “ку-ку” деб къычырыб джырлаб туруучу ариу къанатлыны аты къарачайча “гугук”, орусча “кукушка”, болгарча “куковица”, чехча “кукачка”, немчача “кукук”, французча “куку”, румынча “кук”, итальянча “куколо”, испанча “куко”, тюркча “гугук” дейдиле.

Гугук — башхаланы бирине да ушамагъан сейир къанатлыды. Ана гугук джаз 10-25 чакълы гаккы табады да

кёзлери джабыкъ чыгъадыла гаккыдан да), сора джалан сырты тийген затланы тюртюб джерге быргъаб барады. 3-4 кюнню алай этиб, уяда не къуру кеси къалады, бирси чыпчыкъ балаланы быргъаб. Неда, сау кългъан болса да, ол да ачдан къатыб ёледи, гугук бала чыпчыкъла ташыгъан ашны сермеб къабыб барады да. Уя иеле аны эслеялмай, аны багъыб турадыла.

Гугукла бек хайырлы къанатлыладыла. Уллу гугук кеси бир сагъатха джюз чакълы тели кючюкню (гусеница) ашайды. Ол халда сау кюнню, он сагъат чакълыны “урунады”. Алай бла, къуру бир гугук огъуна кюн сайын къллай бир заранлы затладан тазалайды сабанланы, бачхаланы. Таб, “тюклю тели кючюк” дегенча, башха къанатлыла ашайлмагъан, бек заранлы затланы да ашайдыла. Аллай бир хайырлы къанатлыды гугук.

Бусагъатда гугук “Къызыл китабха” джазылгъанды. Алай демеклик, аны сакъларгъа, джакъларгъа керекди. Алайсыз тюбелек джокъ болуб кълыргъа боллукъду.

Гугукну къарачайлыла бек багълатхандыла бурун. Аны атын ийнарлада, джырлада да сагъына тургъандыла. Бир ийнар былай башлана эди:

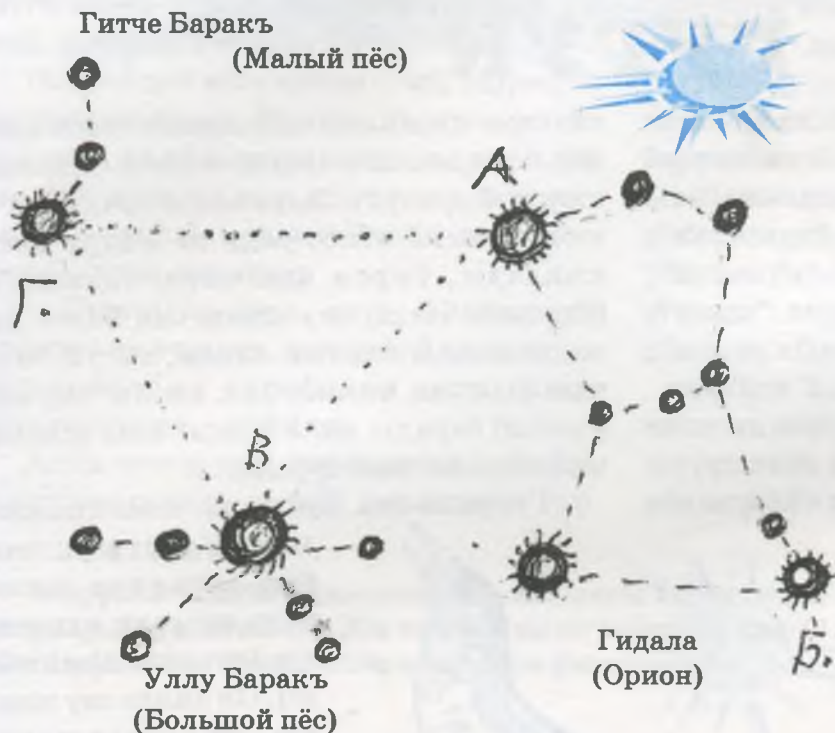
Гугурукку къычырад,
Чырпы башдан тоуб...

аланы хар бирин бирер чыпчыкъ уягъа салады. Кеси да, хар гугук гаккыларын бирча чыпчыкъланы уяларына атады. Гаккылары да ол чыпчыкъланы гаккыларына ушашла боладыла уллулукълары бла да, тыш тюрсюнлери бла да. 150 чакълы чыпчыкъ уягъа атадыла гаккыларын гугукла, дейдиле биологла. Гугук балачыкъла ол уялада 2-3 кюнню алгъа чыгъыб, эс джыйыб (къымыжачыкъла,

1. Табыгъатны сакъларгъа адамгъа нек борчду?
2. “Табыгъатны сакълау” дегенни магъанасы неди?
3. Адамланы джашаулары бла табыгъатны халы кълалай байламлыдыла?
4. Табыгъат деб неге айтылады?

ДЖУЛДУЗЛА БЛА ДЖУЛДУЗ БЁЛЕКЛЕ

Чууакъ кече кёкге къарагъан сейир дунияны кёреди. Джулдузла бла джулдуз бёлекле, окуула къурай тизилиб, бизге узакъ ёмюрледен хапар айта, бирери бирер джары рахат джюзе барадыла. Орнундан тебмей туруучу сынгар Темиркъазыкъды (Темиркъазакъ), бизге шымалны (северни) кёргюзюб тургъан бегеуюл.

Къыш, джаз ала ингирде кюнчыкъгъан таба горизонтдан аз-буз ёргерекде бек омакъ тизилген Джулдуз бёлекни кёрлюксе. Анга къарачайча Гидала дейдиле, халкъла арасы аты - Орион.

Гидаланы (Орионну) башында сол джанында къызылдымыракъ джарыкъ джулдузну аты Бетельгейзеди (А). Тюбюнде онг джанындагъы джуздузгъа (Б) Ригель дейдиле.

Бетельгейзеден (Гидалада) шымал таба биркесек тюз барыб, Гитче Баракъ джулдуз бёлек барды (Малый пёс).

Бетельгейзе бла Проционну туура орталары бла энишгеракъ тюшсенг, Уллу Баракъ джулдуз бёлек барды (Большой пёс). Аны ортасындагъы бек джарыкъ акъ джулдузну аты Сириусду. Сириусну къарачайча аты Акъ Джулдузду (В).

Бетельгейзени, Проционну, Сириусну сызла бла бир-бирине къошсанг, тенг къабыргъалы ючмюйюш болады (равнобедренный треугольник).

Бизни ата-бабаларыбыз Кёк бла иги шагъырей болгъандыла. Кеслерини алан тиллеринде кёб джулдуз бёлекни, джулдузланы, планеталаны да атлары болгъанды. Аланы бир къауумун Боташланы Олийни джашы Мухтарны "Карачаево-балкаро-русский терминологический словарь объектов природы" (Нарсана, 1998) деген сёзлюгюнде басмалагъанды. Ала быладыла: Ай-Луна, Акъ Джулдуз - Сириус, Акъыраб дж. - Скорпион, Алтын дж. (неда Алтау -7) - Нептун, Ашхам дж. - Вечерняя Венера, Байрым дж. - Марс, Балыкъ дж. - созвездие

Рыбы, Боюнсхала - созв. Весов, Весы, Бугъачар - Телец, Гидала (неда Гида) - Орион, Гёгенчи - созв. Водолея, Гочар - Овен, Джетегейле (Джетегейли) - Большая Медведица, Илкер - Плеяды, Катиб дж. - Меркурий, Кёгет дж. - Стожары, Къыргъан Келиуан (Кериуан) - Юпитер, Кюн - Солнце, Къандауур - Кентавр, Къауал - Стрелец, Къой Джол - Млечный Путь, Къыбыла дж. - Канопус, Мырытла - 1. созв. Лебедь. 2. Малая Медведица. Покъун дж. - Козерог, Сарыгъайла - Малая Медведица, Сарытон, Сюрюучю Джулдуз - Сатурн, Танг дж. Чолпан - Утренняя Венера, Темиркъязыкъ (Темиркъазакъ) - Полярная Звезда, Тотай дж. - созв. Девы, Хайдар дж. - созв. Льва, Тору Айгъыр бла Сары Айгъыр - звезды из созвездия Большая Медведица, Чартан дж. - созв. Рака, Чолпан - Венера, Эгиз Джулдуз - Плутон.

Къартлагъа сора турсагъыз, быладан башха джулдузланы атларын билиб айтыргъа да болурла.

Джулдузлагъа къараб, таулула заманны, хауа болумну къалай болурун билиб, джолну тюзетиб тургъандыла.

Бизни Галактиканы аны - Къой Джолду (Млечный Путь).

1. Адам табыгъатны иги таныргъа, билирге нек керекди?
2. Уллу алимле, акъылманла аламны сырларын (тайны), шартларын билирге нек тырмашыб тургъан болурла?
3. Билим бла билимсизликде не башхалыкъ барды?
4. Джазычула, поэгле табыгъатны юсюнден кёб нек джазадыла?

ЁЗДЕНЛАНЫ Роман.

ТАБЫЙГЪАТ БЛА ТАНЫШАЙЫКЪ

Джарыкъ таякъ (кюн таякъ, луч света) бир секундха 300 000 км. джюрюш бла барады. Бир секунда – юч бѣлюмлю бир сѣзню айтхан заман чакълы бирди. Аламда галактикала къаллай бир болгъаны белгисизди, илму алкъын билалмайды.

Бизни Галактиканы аты - Къой Джолду (Млечный Путь). Анда талай миллиард джулдуз болгъаны белгилиди. Анда бусагъатда 88 джулдуз бѣлек (созвездие) белгилиди. Галактикабызны шымал аралыгъы (север) Мырыт джулдуз бѣлекни чолпу сабыны бир къыйырында Темиркъазакъ (неда Темиркъазыкъ) джулдузну (Полярная звезда) къатчыгъындады. Аны себебли Темиркъазакъ шымалны (северни) кѣргюзюучю компасха саналыб, бизни къарамыбызны тартханлай турады джолоучулукъда.

Джерден Кюннге 150.000.000 километр чакълы барды. Джарыкъ таякъ ары 8 минутха джууукъ заманнга джетеди, галактикабызны бир джанындан бир джанына дери уа - 100.000 (джюз минг) джылны барыб джетеди.

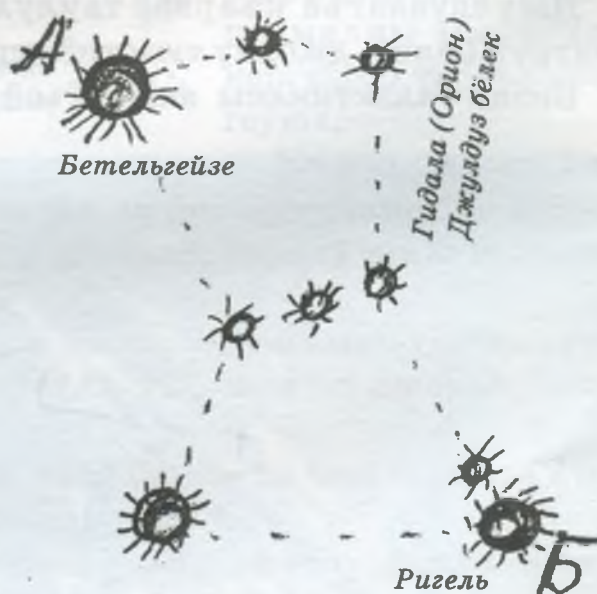
Кюн Галактикабызны тегерегине бир секундха 250 километр джюрюш бла айланады. Сора ол барыудан барыб, Галактиканы тегерегине 200 миллион джылдан бир кере айланыб чыгъады (200.000.000 дж.).

Анга галактика джыл дейдиле.

Юрий Гагарин джерни тегерегине 108 минутха бир кере айланыб къайытхан эди.

Алимле айтыудан, Кюннге 5 миллиард джыл болады, Джерге уа - 4,5 миллиард джыл. Алай бла, Джерге кюру 23 галактика джыл болады.

Джулдузла - къызыб тургъан газ шарладыла, дейдиле. Джер, Ай - зат а суугъандыла. Биз Джерде аны ючюн джашаяла болурбуз.

Джер Кюнню тегерегине бир джылда бир кере айланады, кесини тегерегине уа - бир суткагъа бир кере айланады.

Алайды да, джулдузгъа барыб къайтыргъа суйген адам алкъын бир кесек тезерге керекди, тебреб къалмай.

Чууакъ кече кѣкге къарагъан тамам сейирди, джулдузланы, джулуз бѣлеклени таный эсенг.

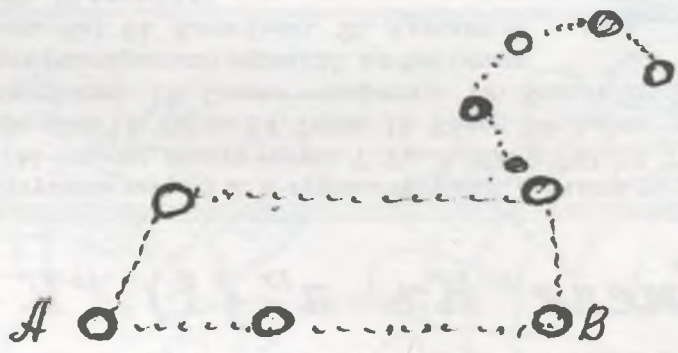
Къыш кюн чыкъгъан джанында горизонтда джулдуз бѣлек Гидала (Орион) ингирде чыгъады. Ол тамам сейир джулдуз белекди.

Анда эки джулдузну атына Бетельгейзе (А) бла Ригель (Б) дейдиле.

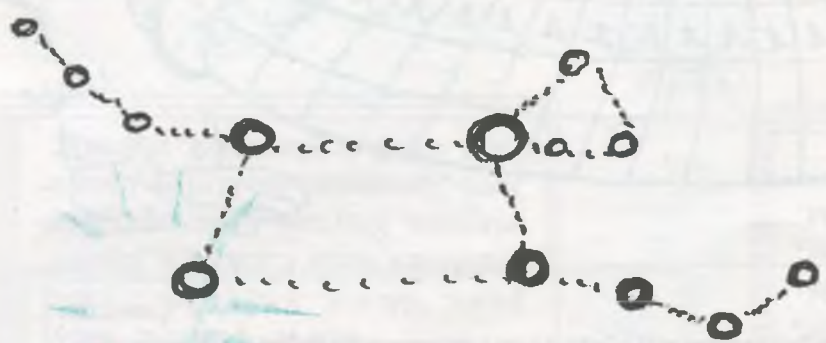
Кассиопея

(Шымаа Джаманда
Кбой Джолда иже)

Аслан (лев)

(Джаз, Джай Джетегейле-
ми Тюбюнде иже. А-Де-
небола, В-Патсах (Царь).

Персея

(Башыбызга иже).

АРТЫКЪЛА

Къошулгъан джыйынына каллай болса да бир шарты бла келишмеген “артыкъ” тауушланы, бѣлюмлени, сѣзлени табыгъыз.

1. А, у, ы, с, о.	2. И, ё, к, ю, я.	3. Т, П, к, а, с.
4. Б, т, д, г, з.	5. А, о, у, и, ы.	6. Ы, е, и, ю.
7. Ба, га, ты, да, ма.	8. Ло, ны, ни, ту, ба.	9. Би, ти, де, гы, ню.
10. Тю, ты, та, то, ту.	11. Па, та, къа, ка, ба.	12. То, ту, тѣ, та, ты.
13. Агъач, чегет, таула, терекле. 14. Суу, терен, къобан, ырхы, кѣзлеу. 15. Акъ, сары, кѣксюл, кѣлек, мор. 16. Къой, ийнек, аслан, эчки, тую, къозу. 17. Уллу, мазаллы, малчы, алаугъан, мазанкой. 18. Сегиз, семиз, сексен, сегизджюз. 19. Башха, бошла, башладым, башлы, башчы. 20. Джѣге, алма, кертме, балий, къоз. 21. Наз, нызы, нарат, юрге. 22. Аз, кем, кес, аз-буз, бар, ич. 23. Акъ, кѣм-кѣк, сары, къызыл, джашил. 24. Башла, бошла, алты, алды, боша. 25. Алгъыш, ариу, азат, арба, айда. 26. Таракъ, туракъ, тарыкъ, тулукъ, тузакъ, таблыкъ, тауукъ.

ВИЛЧАЛАРЫ: 1. С (тунакы таууш). 2. К (тунакы таууш). 3. А (ачыкъ таууш). 4. Т. 5. И-ИНГ-ичке ачыкъ таууш. 6. Ы - къаты, ачыкъ таууш. 7. Ть. 8. Ни. 9. ТЫ. 10. ТЮ. 11. Ба. 12. Те (ѣ-ринли). 13. Таула. 14. Терен. 15. Кѣлек. 16. Аслан—киик джангылар. 17. Магъы - синоним туюлю. 18. Семиз—сыфатлы. 19. Бошла (о). 20. Джѣге (кѣге). 21. Юрге (чапыраклы терек). 22. Аз-буз (къош сѣз). 23. Кѣм-кѣк (къош сѣз). 24. Алты (сан). 25. Алгъыш (5 карифили). 26. Табыкъ (6 карифили).

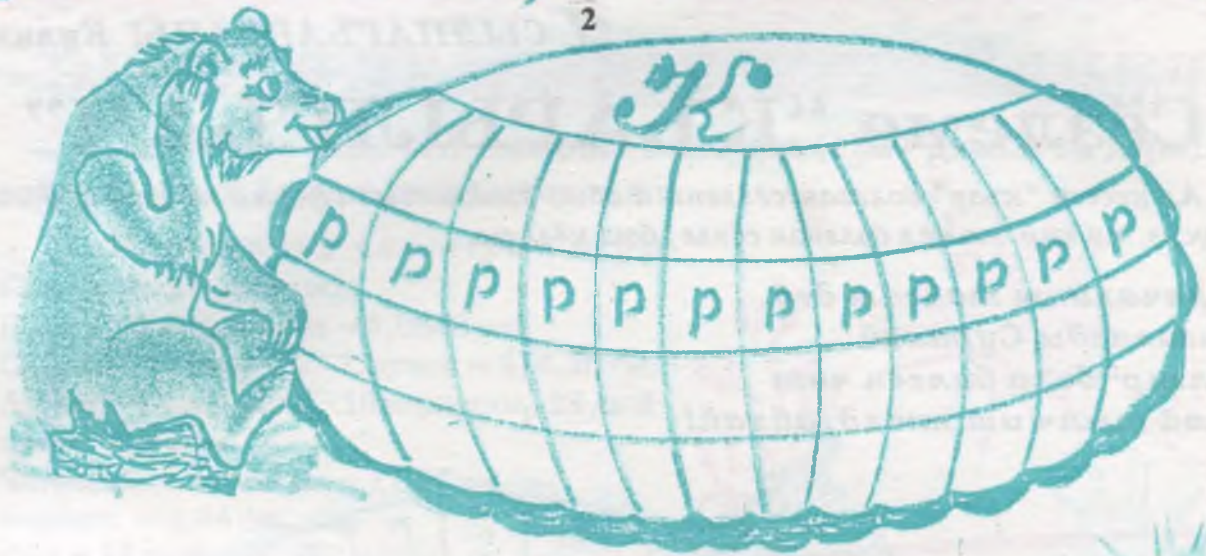
Сѣземеле “Къ - л” (1), “К - р” (2)

Зугул гѣзенекни бош кѣзлерин форма къураучу джалгъаулары (сан, заман, бет) болмагъан тамыр, тамал сѣзле табыб толтуругъыз.

1

ВИЛЧАЛА: 1. Къалай (жегъанлы лист), къалджа (кѣо), къалам, къалым, къалач, къалау, къалакъ, къалкълы (джукъкъла), къалым, къалыкъ, къалыкъ, къалыкъ, къалыкъ, къалай (или), къулакъ, къулач, къулан (киик ашек, джѣгетей), къылау (душукъ), къылыкъ, (будаи баш), къылыч, къылыа (кѣо ишмет), къылые (арыкъ, азгъын), д.а.к.

2. Кюпре, кёпне, кёпме, кёпюк, кёпюк, кюпме, кепек, кепти, кюпюч, кюпек, кюпек, кюпюч, кюпюч, д.а.к.

ВИЯЧАЛА:
Къарылгъач, Сымач,
Тыланч, Кюрюч, Кю-
ранч, Илкинч, Джу-
банч, Чёмюч, Кю-
уанч, Чётюч, Кюрмач, Тулюч,
Кюйюч неда Сюйюч, Эреч,
Тылмач, Кюлач, Къычхач, Кю-
мач, Джырмач, Къылыч, Джюл-
гюч, Тыныч (Запюч, Пауза).

ВИЯЧАЛА:
Сызыгъы, дъккы,
чырпы, къылыч, чыр-
ды, чынты, джырмы,
джылкыч, мырды,
мысты, къыбды, късты,
тырмы, зылы, шыпы,
чынды, бырпы, гырпы,
къылкы (будай баш).

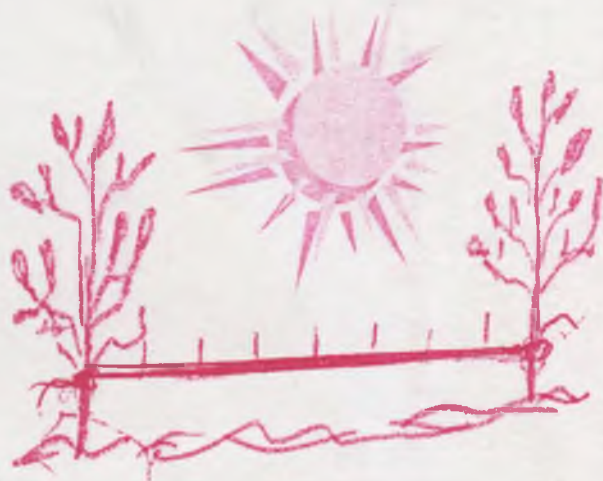

ЭРЕСЕЙДЕ БУРУННГУ ЁЛЧЕЛЕ

XIX ёмюрге эмда XX ёмюрню аллында (1927 джылгъа дери) Эресейде быллай ёлчеле джюрюгендиле:

1. Узунлукъну ёлчелери (меры длины были равны):

Верста - 500 сажень = 1,0668 км.
Сажень - 3 аршинам - 7 футам = 213,36 см.
Аршин - 4 четвертям - 16 вершкам - 28 дюймам = 71,12 см.
Четверть - 4 вершкам = 17,77 см.
Вершок = 4,44 см.
Фут = 12 дюймам = 30,48 см.
Дюйм = 10 линиям = 2,54 см.
Линия = 10 точкам = 2,54 мм.

2. Меры сыпучих тел (умур затланы ёлчелери):

Четверть = 8 четверикам.
Четверик = 8 гарндам = 26,230 л.
Гарнец - 3,2798 л.

3. Меры веса (ауурлукъну ёлчелери):

Барковец = 10 пудам = 1,6385 центнера.
Пуд = 40 фунтам = 16,3805 кг.
Фунт - 32 лотам или 96 золотникам = 409,51241 граммам.
Лот = 3 золотникам = 12,797 граммам.
Золотник - 96 долям = 4,266 граммам.
Доля = 44,43 миллиграммам (мг).

4. Меры жидкостей (суусунланы ёлчелери):

Ведро (челек) = 4 четвертям = 10 штофам = или кружкам = 20 водочным бутылкам или 40 сороковкам (полубутылкам) = 100 соткам - 200 шкаликам = 12,299 литрам.
Четверть = 5 водочным бутылкам = 25 соткам = 50 шкаликам.
Водочная бутылка = 5 соткам = 10 шкаликам.
Сотка = 2 шкаликам.
Ведро (челек) = 4 четвертям = 16 винным бутылкам.
Винная бутылка = 0,7687 литрам.
Водочная бутылка = 0,615 литрам.

Редколлегия:

Салпагарова К.А. (гл.ред., учред.), Джуккаева Б.Ю. (зам. гл. редактора).
Журнал зарегистрирован региональным управлением Госкомпечати КЧР 18.04.96 г.
Свидетельство № Ж 0055. Журнал "ИЛЯЧИН" ("Сокол") № 3-4 (32-33) 2008 г.
На карачаевском и русском языках. Составитель-редактор К.А. Салпагарова.
Художественный редактор - Узденова Ф.Б. Технический редактор Ф.А. Заузанова.
Формат 84x108 / . Бумага офсетная. Печать офсетная. Печ.л. 1,0.
Тираж 3500. Заказ № 309.
Отпечатано в ООО "Полиграфист-2". Св-во № 1040900954093 от 03.02.2004 г.